

Sibirya Türklerinin Sözlü Geleneginde Atasözleri

TL 4068 KUZHEY-DOĞU (SİBİRİYA) TÜRK HALK EDEBİİYATI

PROF.DR. GÜLSÜM KİLLİ YILMAZ

Atasözleri “günlük konuşmalardan olduğu kadar, eğitimin daha yüksek yapılaşmış durumlarından ve hukuki işlemlerden doğan kısa ve nükteli geleneksel ifadelerdir. Her atasözü sürekli tekrarlanan bir soruna, gelenekselleşmiş ve sosyokültürel olarak kabul edilmiş çözüm sunan bir yaklaşımın ifadesidir.” (R.Abrahams, 1972).

Sözlü geleneğin kısa ve manzum-mensur türleri içinde sayılan atasözleri geleneksel dünya görüşü ve değerlerini yansıtmalarının yanı sıra dilin etkili bir biçimde kullanımını sağlar.

İcra edildikleri bağlamda, atasözleri kişisel olan bir ortamı alırlar ve onu kişisel olmayan, geleneksel olarak kabul edilmiş nükteli bir şekle sokarlar.

Geleneksel ifadenin en kısa şekillerinden olan atasözleri, genellikle kısa olmaları, ölçü, paralel ifadeler, uyak, aliterasyon gibi şiirsel unsurlar içermeleri dolayısıyla kolayca ezberlenip hatırlanabilirler. Hem biçimsel ve fikirsel paralelizm kolay hatırlanmayı sağladığı gibi belirtmek istenen düşünceyi güçlendirir.

- Genellikle atasözlerinin gramatikal öğelerinin değiştirilemez olduğu kabul edilir. Bununla birlikte atasözlerinin gramatikal öğelerinin farklı olduğu çok sayıda varyantı olabilmektedir.
- Atasözleri öğretici nitelikte geleneksel ifadeler biçiminde de tanımlanabilir. Ancak öğreticiliği yanı sıra sadece durum saptaması ya da gözlem ifade eden atasözleri de bulunur.
- Atasözlerinde metafor, metonimi, kişileştirme , abartma gibi anlam sanatlarına sıkça rastlanır.
- Türk dünyası atasözleri söyleniş özellikleri, yansıttığı dünya görüşü, hayat tarzı, gelenek ve görenekler bakımından genellikle uygunlaşır. Hakas atasözleri de bu bakımdan bir istisna teşkil etmez.

Hakas folklorist M.A. Ungvitskaya Hakas atasözlerini şu tematik gruplara ayırmıştır:

- 1) Sınıfsal ilişkiler hakkındaki atasözleri
- 2) Toplumdaki insanın davranış normları
- 3) Eğitim ve kültür
- 4) Aile ve toplumsal ilişkiler.

1) Sınıfsal ilişkiler hakkındaki atasözleri:

Тигирге сығарға – тигир пөзік,

[“Gökyüzü”+YD “çık”-Mastar “gökyüzü” “yüksek”]

Чирге түзерге – чир хатыҕ.

[“yer”+YD “in”-Mastar “yer” “sert”]

“Göge çıkmaya gök yüksek,

Yere inmeye yer sert”

Ungvitskaya bu atasözünü devrim öncesinde emekçi Hakasların çaresizliği biçiminde yorumlamıştır. İki dizeden oluşan bu atasözünde sentaktik ve dilbilgisel paralelizm ile şiirsellik sağlanmıştır. Aynı zamanda karşıtlıkların bir arada kullanılması ile ifade çarpıcı bir hale getirilmiştir: *tiğir – çir, sıx- -tüs-*

.

Aşağıdaki bilmece ise fakirlerin hayatının zorluğuna işaret eden, durum tespiti yapan bir atasözüdür.

Чохтың чолы хатыҕ.

[“Fakir”+İD yol+İЗК “sert”]

“Fakirin yolu sert.”

Хатыҕ чылда пай симіс,

[“sert” yıl+BulD “zengin” “şişman”]

Хорыҕлыҕ чылда хам симіс...

[“ağır” “yıl”+BulD “kam” “şişman”]

“Zor yılda zengin şişman

Ağır yılda ham şişman”

Yılın verimsiz geçtiği zor yıllarda fakiri kendine borçlandırıp varını yoğunu elinden alan zengin şişmanlarken, çeşitli sebeplerle ağır bir biçimde geçen yıllarda insanların son bir umutla yardım istedikleri kam şişmanlar.

Bu atasözünde de hem anlam hem de sentaktik ve dilbilgisel paralelizm ile aynı düşünce pekiştirilerek ifade edilir.

2) Toplumdaki insanın davranış normları

Bunların çoğu öğretici atasözleridir. Hakas geleneksel toplumunun değerlerini ve ahlakını yansıtır. Pek çok atasözü yaşlılara saygı ile ilişkilidir:

Улуғның чооғын иссең,

Узада күнни көрерзің

“Büyüklerin sözünü dinlersen

Uzun yaşarsın”

Verilen sözün tutulması gerektiği, doğruluk, açgözlü, tamahkar olmama gibi değerler bunlardan bazılarıdır.

Изер пазы ікі полчаң,

Ирнің сөзі сын полчаң.

“Eyerin başının iki olur,

Er kişinin sözü doğru olur.”

Eyerin başının iki olması nasıl değişmez bir durum ise, erkeğin de sözünün her zaman doğru olması gerekir.

Торлаңа идінең тоспассың,
Керген идінең симірбессің.
“Keklik etiyle doymazsın,
Köknar kargasıyla şişmanlamazsın”

Küçük şeylere tamah edilerek bir sonuca ulaşamayacağı, bu yüzden tamahkar olmamak gerektiği vurgulanmaktadır”.

İçki içmenin kötü bir alışkanlık olarak sunulduğu, içki içen kişinin eleştirildiği atasözleri de vardır. Aşağıdaki atasözü bir bilmece formundadır.

Арағы іскен – алығ,
Аба тізе – түгі чох,
Кізі тізе – кибірі чох.
“İçki içen aptaldır.
Ауы desen түйсүз,
İnsan desen ahlaksız”

3) Eğitim, kültür

Hakas atasözlerinde eğitim ve okur yazarlık yüceltilmiştir.

Ўгренмеzeń, ниме пілбессің
“Öğrenmezsen hiçbir şey bilmezsin.”

Atasözü kısa ve düz bir anlatımla uyarıda bulunmaktadır.

Пічік пілген кızı күнге төөй,
[“yazı” “bil”-SF “kişi” “güneş”+YD “benzer”]
Пічік пілбес кızı түнге төөй.
[“yazı” “bil”-OlumsuzGZ “kişi” “gece”+YD “benzer”]
Okur yazar kişi güneşe benzer,
Cahil kişi geceye benzer”

Benzetmenin kullanıldığı bu atasözünde iki karşıt durum sentaktik ve dilbilgisel paralelizm ile ifade edilmiştir.

“Aynı zamanda eğitimin nasıl verilmesi gerektiği ile ilgili de atasözleri vardır. Aşağıdaki atasözünde sentaktik ve gramer bakımından paralel dizelerde aynı düşünce tekrarlanmaktadır.

Сөккөп үгретпе, сөлөп үгрет,

[“söv”-ZF “öğret”-OlumsuzE2T “söyle”-ZF “öğret”-Ø (E2T)]

Соғып үгретпе, чоохтап үгрет.

[“Döv”-ZF “öğret”- OlumsuzE2T “anlat”-Ø(E2T)]

“Söverek öğretme söyleyerek öğret,

Döverek öğretme anlatarak öğret.”

4) Aile ve toplumsal ilişkiler:

Anne babanın çocuklarına, çocukların anne babaya, kardeşlerin birbirine ya da akrabaların birbirlerine karşı ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, aile ve akrabaların değeri ile ilgili, çoğunlukla öğretici atasözleridir.

Чахсы харындас полғаны
Пай полғанынаң артых.
“İyi bir kardeşin olması
Zengin olmaktan iyidir.”

Сарназарға чат чахсы,
Чобалыбыссаң, туған чахсы.
“Birlikte şarkı söylemeye el iyi,
Derde düşsen akraba iyi”.

U.N. Kirbijekova ise Hakas atasözlerini şu konu gruplarına ayırmıştır:

- 1)Mutluluk, dert, sevinç, üzüntü
- 2)İyi-kötü, doğru-yalan
- 3)Fakirlik, zenginlik, açgözlülük
- 4)Güç, cesaret, korkaklık
- 5) Akıl verme, iyi dilek.
- 6)Dostluk, yardımlaşma, emek, tembellik
- 7)Akıl, aptallık.
- 8)Gelenek, alışkanlıklar.

1)Mutluluk, dert, sevinç, üzüntü

Обал чохта, нанчыны піл полбассың,
Хы ял чохта, хончыхты піл полбассың.

“Derdin yokken dostunu tanıyamazsın,
Sıkıntın yokken komşunu tanıyamazsın”

Ачығ нимеє кірбееңде, тадылығ ниме таныбассың.
“Асіуа düşmeden, tatlıyı tanımazsın”

2)İyi-kötü, doğru-yalan

Чахсы атты чөрізінең пілчелер,
Чахсы кизіні тоғызынаң көрчелер.
“İyi atı yürüyüşünden bilirler,
İyi insanı işinden görürler”

Чабал –чатта, чахсы пісте.
“Kötü elde, iyi bizde”

Киптігні чалаас идер,
Аттығны чазағ идер.
“Giyimliyi çıplak eder, atlıyı yaya eder”

Чабал адай пағда одырча,
Чабал кизи харибде одырча.
“Kötü köpek bağda oturur, kötü insan hapishanede oturur”.
Чабал нименің соонча парзаң.
Чахсы нимені таап полбассың.
“Kötünün ardından gidersen
İyi bir şey bulamazsın”

3) Fakirlik, zenginlik, açgözlülük

Köpke харасса, көмес тее чох полар.
“Çoğun peşinde koşarsan, az da yok olur”

Мал олзе, адай симіс,
Кізі ағырза, хам симіс,
Чон хызыкса, пай симіс.

“Hayvanlar ölürse köpek semirir,
İnsanlar hastalanırsa kam semirir,
Halk sıkıntıya düşse zengin semirir.”

4)Güç, cesaret, korkaklık

Абадаң хорыхсаң, тайғааа даа пар полбассың.
“Ауыдан korkarsan ormana gidemezsin”

Кізі күзі тик парбинча,
Кізі ханы тик халбинча.
“İnsanın gücü boşa gitmez:
İnsanın kanı yerde kalmaz”

Чалғыс кізі чоннаң хортых,
Чалғыс ағас чилдең хортых.
“Yalnız insan insanlardan korkar,
Yalnız ağaç rüzgardan korkar”

5) Akıl verme, iyi dilek.

Көп піліп, ас чоохтап чөр.

“Çok bil, az konuş”

Күлүкпін тіп күлбе,

Артыхпын тіп махтанма.

“Akıllıyım diye gülme,

Üstünüm diye övünme”

Кізі хыялына күлбе.

“Başkasının derdine gülme”

Хара суғны хайнадып, хаях сығар полбассың.

“Yavan suyu kaynatıp yağ çıkaramazsın”

Улуғдаң сурба, полғаннаң сур.

“Büyükten sorma, geçirmişten sor”

Тосхан чирде тоғыс хонмачаң.

“Doyulan yerde dokuz konulmaz”

6) Dostluk, yardımlaşma, emek, tembellik

Арғыснаң көдірген төге ниик,
Арғыснаң иткен тоғыс ниик.

“Arkadaşla kaldırırsan kütük hafif,
Arkadaşla yapılan iş hafif”

Арғаас ползаң, ахсың хатар.
“Tembel olursan ağzın kurur”.
Тосханча азыран, тирлеенче тоғын.
“Doyuncaya kadar ye, terleyinceye kadar çalış”

Эрінчек кизи одырып узупча, чадып тоғынча.
“Tembel insan oturarak uyur, yatarak çalışır”

Арғаасха күн узун
Күлүкке күн читпинче.
“Tembele gün uzun, çalışkana gün yetmez”

Иртечи кизи iki үлүстіг. “Erkenci insan iki kismetli.”

7) Akıl, aptallık

Сағыс талайдаң даа чалбах,
Піліс тағдаң даа улұғ.
“Akıl denizden bile geniş,
Bilgi dağdan bile yüce”

Күс сағысха алдыртча.
“Güç akla yenilir”

Мииліг пасха харах кирек пе?
Сибер холға син кирек пе?
“Beyni olan başa göz gerek mi?
Usta ele ölçü gerek mi?”

Пай кізінің изі халар,
Хыйға кізінің ады халар.
“Zenginın malı kalır,
Akıllının adı kalır”

Сибер холға син кирек чох,
Сизіктіг кизее тіл кирек чох.
“Usta ele ölçü gerekmez,
Anlayışlı kişiye dil gerekmez”

8)Gelenek, alışkanlık.

Хыс хачадыр, оол нанадыр.

“Kız kaçar, oğul evine döner”

Хызыл түлгү ахчаа турчаң

Хыс кизи халыңа турчаң.

“Kızıl tilki para eder,

Kız kişi başlık parası eder.”

Тас- тастаан чирде,

Хыс – парған чмрде.

“Taş atılan yerde,

Kız vardıği yerde”

Атты таңмазынаң таныпчалар,

Кизини родынаң пілчелер.

“Atı damgasından tanırlar,

İnsanı soyundan bilirler.”

Dil:

Atasözleri genellikle genel olarak kabul edilen bir doğruyu ifade etmek üzere geniş zaman ya da geniş zaman işlevinde kullanılan çeşitli yapılarla ifade edilirler.

Hakas Türkçesinde de atasözlerinde sıkça:

- Geniş zamanı da bildiren şimdiki zaman eki –çA,
- Geniş zaman işlevinde de kullanılan gelecek zaman eki –Ar ve olumsuzu –Bas
- Geniş zaman bildiren -AdIr
- Sürekli geçmiş zaman eki –Çañ
- 2. teklik kişi emir -Ø
- Çoğunlukla 3. teklik kişi, bazen 3. çokluk bazen de 2. teklik kişi biçiminde kullanılır.
- İsim cümlelerinde yüklem bildirme kipinin genellikle 3. teklik kişi, geniş/şimdiki zamanı bildiren eksiz biçiminde [-Ø]kullanılır.

•Geniş zamanı da bildiren şimdiki zaman eki –çA:

Эрінчек кізі одырып узупча, чадып тоғынча.

Чабал адай пағда одырча,
Чабал кізі харибде одырча.

•Geniş zaman işlevinde de kullanılan gelecek zaman eki –Ar ve olumsuzu –Bas

Обал чохта, нанчыны піл полбассың,
Хыял чохта, хончыхты піл полбассың.

- Sürekli geçmiş zaman eki –Çañ

Чағбан сағыстыҕ кизее чабалларның аразында чуртирға сидік полчаң.
“İyi yürekli insanın kötülerin arasında yaşaması zordur.”

- Geniş zaman bildiren -AdIr

Ат аттаң артых поладыр,
Кізі кизідең артых төридир.
“At attan üstündür,
İnsan insandan üstün doğar”

•2. teklik kişi emir -Ø

Пайдаң сурба, чахсы кизідең сур.
“Zengine sorma iyi insana sor”

Daha nadir olarak 3. teklik kişi emir -Ø

Айытхан сөс арығ ползын,
Атхан ух палығлығ ползын.
“Söylenen söz temiz olsun,
Atılan ok yara açsın”.

•Çoğunlukla 3. teklik kişi, bazen 3. çokluk bazen de 2. teklik kişi biçiminde kullanılır.

Чабал адай пағда одырча,
Чабал кизи харибде одырча.
“Kötü köpek bağda oturur,
Kötü insan hapishanede oturur.”

Чахсы атты чөрізінең пілчелер,
Чахсы кизіні тоғызынаң көрчелер.
“İyi atı yürüyüşünden bilirler,
İyi insanı işinden görürler”

Чабал нименің соонча парзаң,
Чахсы нимені таап полбассың.
“Kötü bir şeyin ardından gidersen
İyi bir şey bulmazsın.”

3. teklik kişi, geniş/şimdiki zamanı bildiren eksiz biçiminde [-Ø]kullanılır.

Мал öлзе, адай симіс,
Кізі ағырза, хам симіс,
Чон хызыхса, пай симіс.

Atasözünde benzetme, karşılaştırma, metafor, metonimi, abartma, kişileştirme en çok kullanılan söz sanatlarıdır.

Bazı atasözlerinde herhangi bir anlam ya da söz sanatına başvurulmaksızın düz bir ifade de bulunabilir:

Ўгренмезең, ниме пілбессің
“Öğrenmezsen hiçbir şey bilmezsin.”

Арағаны синінче іс,ас-тамахты тосханча сі.
“İçkiyi ölçülü iç, yemeği doyuncaya kadar ye”

Benzetme: Bazı atasözlerinde benzetme edatı kullanılarak açık bir biçimde yapılmış benzetmeler bulunur:

Пічік пілген кізі күнге төөй,
[“yazı” “bil”-SF “kişi” “güneş”+YD “benzer”]

Пічік пілбес кізі түнге төөй.
[“yazı” “bil”-OlumsuzGZ “kişi” “gece”+YD “benzer”]

Okur yazar kişi güneşe benzer,
Cahil kişi geceye benzer”

Benzetmenin kullanıldığı bu atasözünde benzeyen ve benzetilen arasındaki ilişkiyi gösteren bir benzetme edatı kullanılmıştır.

Metaforik ifadelere sıkça rastlanır:

Чабас пасты хылыс киспес.

“Nazik başı kılıç kesmez”

Nazik baş, nazik, alçakgözüllü olan kişinin karakteridir. Burada baş ile kastedilen kişidir. Dolayısıyla parça-bütün ilişkisi açısından ifadenin meotomik olduğu söylenebilir. Kılıç metaforu ise gücü ya da güç sahibinin verebileceği cezayı temsil etmektedir. Nazik ve alçakgönüllü bir insana fenalık yapılmasının güç olacağı anlatılmak istenmiştir.

Пайдаң таңыс пол, наныңда палтылығ пол.

“Zenginle tanış isen, yanında balta olsun”

Bu atasözünde balta “temkinli olmayı” temsil eden bir metafordur. Zengin bir insan ile tanışıyorsan daima temkinli olmalısın, sana bir kötülük yapabilir” anlamında bir atasözüdür. Balta korunmayı sağlayabilecek bir silah, bir araç olarak kullanılabilir. Kötü bir duruma karşı kullanılacak tüm araç ve durumları temsil eder. Kişiyi “koruma aracı” olması bakımından bir benzetme yapılmıştır.

Хара суғны хайнадып хаях сығар полбассың.
“Sade/yavan suyu kaynatıp yağ çıkaramazsın”

Atasözünde “kara su” yani “içinde hiçbir şey olmayan su” herhangi özel bir niteliği olmayan varlık ya da insanı temsil eder. Kaynatma çabalama sürecidir. Yağ ise çabalama sonucunda beklenen olumlu sonuç, beklentidir. Atasözünde “mevcut durum ya da varlık gerekli niteliğe sahip değil ise ne kadar çabalanırsa çabalansın durum ya da kişinin karakterini değiştirip olumlu bir sonuç elde edilemeyeceği belirtilmektedir. Burada süreçler arasındaki benzerliğe dayanılarak bir metafor kurulmuştur.

Сым чатчатхан чыланның хузуруғына паспа.

“Sessiz yatan yılanın kuyruğuna basma”

Atasözünde sessizce yatan yılan beklemede olan bir tehlikeyi temsil etmektedir. Yılanın kuyruğuna basmak aslında uzakta olan bir tehlikeyi insanın üzerine çekecek bir davranıştır. Tehlikeli durumlardan uzak durulması gerektiği öğütlenmektedir.

Metonimi sıkça kullanılmıştır. Aşağıdaki “tembel olursan ağzın kurur” örneğinde, Sebep-sonuç ilişkisi söz konusudur. tembel olunursa ortaya çıkacak yiyeceksiz ve aç kalmanın sonucu olarak ortaya çıkan “ağzın kuru olması” ifade edilmiştir.

Арғаас ползаң, ахсың хатар.
“Tembel olursan ağzın kurur”